

PÁRISI LEVÉL.

PÁRIS, 1890. máj.

(— Arvéde Barine (Mme. Charles Vincent) L'oeuvre de Jésus-ouvrier, 1 vol. — Portraits de femmes, 1 vol. — Essais et fantaises, 1 vol. — Princesses et grandes dames, 1 vol.)

Szerkesztő Ur!

A francia protestánsok közt mindig voltak jeles írók. De annyi, oly kitűnő és emelkedett szellemű, mint a 19-ik század második felében, ritkán. Jelenleg legkevesebb tizenkettőre megy ama protestáns nők száma, kik a francia irodalomban tündökölnek. Bátran lehet állítani, hogy ezek közül a legtöbbször neve nem megy feledésbe, oly értékesek azok a művek, melyeket irtak. Azt hiszem, hogy kedves szolgálatot teszek, ha e bájos és tudós írók közül néhányat ismertetek. Pressensé asszony és Witt (szül. Guizot) asszony neve már külföldön se idegen. De én most nem ezekről akarok szólni, hanem azokról, kik eddig Franciaországon kívül kevésbé voltak ismeretesek. Ilyen az a név is, melyet cikkem homlokára irtam, s melyet nálunk jól ismernek, de az olvasóknak nagy része nem tudja, hogy ez az író egy nő. S csakugyan stíljében és gondolkozásában kevés van, a mi ezt elárulná, de a figyelmes olvasó mégis könnyen fedez fel ilyen jeleket.

Az Arvéde Barine neve nagyon ismeretes Franciaországban, s némileg azon kívül is azok által a folyóiratok által, melyekben írni szokott, milyenek a „Revue Bleue“, a „Bibliothèque Universelle“, a „Revue Suisse“ (Lausanne) s „Revue des deux Mondes“ stb. De hányan tudják, hogy ez álnév alatt egy kedves nő rejtőzik, kit Mme Charles Vincent-nek, Cecile Bouffé-nek hívnak, kinek férje mérnök, a becsületrend lovagja s belügyministeri hivatalnok? Egyébiránt meg kell mondanom, hogy incognitóját jól megőrizte egész a mult évig, mikor a francia akadémia „Portraits de femmes“ munkáját megjutalmazta, mely alkalommal aztán néhány lap hozta az ő valódi nevét. Addig csak néhány benső barátja tudta a titkot. A francia akadémia ezelőtt néhány héttel egy újabb munkáját tüntette ki első díjjal a „Contes de Perrault“. Lehet, hogy ez újabb siker általánosan ismertté teszi a Mme Vincent nevet, mindazonáltal én azt hiszem, hogy az olvasókra nézve ő mindig „Arvéde Barine“-nak marad, annak a szellemes, ironicus, jó érzékkel és humorralteljes írónak, ki gyönyörködtet és tanít, s kit mindig élvezettel olvas az ember. Ki is gondolná, hogy a kinek annyi tanultsága van, az nő legyen? Rit-

kán lehet látni nőnél azt a sokoldalú ismeretet, mint Arvéde Barinenál. A görögben és a latinban s az európai nyelvek nagyobb részében oly járatos, mint akár egy nyelvtudós. Ezért, hogy a rendes olvasó nem gyaníthatja az ő iratait olvasva, hogy azok egy nő tollából erednek.

Ugy látszik, hogy a midőn anyanyelvén gondolkozik, melyet kitünően kezel, a rendelkezésére álló különböző nyelvek idiomáit is felhasználja, mi nyelvezetét annál festőibbé teszi; kétségtelenül stylusa egyike a legfestőibbeknek, a legszínezetteknek és eredetibbeknek jelenkori irodalmunkban. De nem csupán az által, hogy a nők általán szépen irnak. Sőt az ő harmonikus, bő stylusokban van nem fénylő is, vannak hanyagul odavetett kifejezések is, de ezek egészen természeteseznek látszanak a nőknél, a kik élénken éreznek, a kik nem mindig tudnak uralkodni érzelmeik felett és a tollat képzelmük tetszése szerint hagyják futni. Ilyen például Sevigné asszony és anynyi más. Azonban ez Vincent asszonynál nem így van. E hatalmas és termékeny képzelettel s finom szellemmel megáldott írónő mindig tud uralkodni magán és tolla mindig engedelmeskedik akarátjának, melylyel ügyel az eszmékre és a formára, melyben azokat kifejjezi. Annyira ügyel a formára, mint valóban kevés író. Ő mondotta valahol: „Mindnyájan ismerünk olyanokat, kik az írásra adják magukat, mert mondják, ez az egyetlen foglalkozás, melyet nem kell tanulni.“ Ezt a finom és szellemes megjegyzést bizonyára rá alkalmazni nem lehet. Az ő írói lelkiismerete elég szigorú és elég finom. Az általa közölt négy vagy öt kötetben könnyen meg lehet számítani a stylusbeli hibákat. Mint a tudomány és szabad vizsgálódás, de egyszersmind a scepticismus e százának gyermeke, meglehetősen magán viseli e kettős behatást. Részletes pontossággal irt történelmi, irodalmi s tudományos műveiben szeret bölcselmi következtetéseket vonni, melyek könnyed formában gyakran nagyon igazak és mélyek, de bölcselme némelykor nevet, mint akár a Renané. Sohasem zavart, mindig tiszta, érthető, de az emberi gyöngeségek iránt gyakran igen elnéző. S a mi az ő gondolkozásának és stylusának fő jellemvonása, az az egyéniség, eredetiség; ő maga maga és nem más; ő nem utánoz senkit. És ez az eredetiség még a tanulmányok tárgyának választásában is megtetszik, miről alább szölok. A stylus eredetisége? Kétségtelenül ez meg van nála. Valóban figyelemre méltók ez előre nem látott összehasonlitások, az eszméknek eme közeledései. A Conde-i herczeg kicsiny leányának, a maine-i herczegnőnek nagy önzéséről és az ő rangjának magasabb voltáról való hitéről beszélve, azt mondja: „A mi azt reánk nézve érdekessé teszi, az az érdekesség, mi egy muzeumban látható eltűnt állatfaj csontvázai.“ És ismét a zanzibari hárem nőiről beszélve, a kiknek semmi fogalmuk sincs az erkölcsi fegyelemről, így ír: „Az önmagán való győzelemnek eszméje épp annyira idegen előttük, mint az északi napéjegylenlőség eszméje.“ Ilyen kifejezésekkel telve vannak Vincent asszony iratai. És megjegyzendő, hogy ezek a kifejezések nem látszanak keresetteknek, nem rínak ki a többiek közül, hanem egészen természetesen folynak

ugyanabból a forrásból. Ez teszi az ő eredetiségét. Ő sui generis és magas műveltségű szellem. S ez az eredetiség, mint mondtam, nyilvánul tanulmányai tárgyának megválasztásában is. Ott van például a „Portraits de femmes“, melyet a francia akadémia megkoszoruzott. E jellemrajzok teljesen bevégzettek.

De ezek a nők mind különbözők: George Eliot, Mme Godwin, Sainte-Thérèse stb. S éppen így a „Princesses et grandes dames“ című művében is, hol Mancini Máriáról, Krisztina svéd királynéről, s a Maine-i hercegnőről, stb. találunk jellemrajzokat. Az „Essais et fantaisies“-ben is II. Filep jellemrajza mellett ott olvashatni az angol származású Hobart pasáét. Ugy látszik, hogy ő gyönyörűségét találja, ha szabad úgy mondanom, abban, hogy e beteg szellemeket igazán tüntesse fel, t. i. abban a beteges mivoltban, a mi miatt szenvednek. Én legalább úgy hiszem, hogy tényleg ez neki a gondolata és ohaja. Ez megtetszik minden tanulmányából, melyekben mély bölcselmi következtetések vannak még akkor is, midőn humoristikus formában ír; megtetszik a különböző történelmi egyének rajzából, hol azok mintegy elővarázsolvá állanak előttünk. De a midőn elnézőleg ítél is felettük, sohasem téveszti szem elől az erkölcsi szempontot. A mi elnéző eljárását illeti, valahol így nyilatkozik: „Az élet igen kemény, midőn úgy bánnak el velünk, a hogy érdemeljük.“ Éppen ezért, bár ragaszkodik ahhoz, hogy az erkölcsi elvek állandók és megvan győződve arról, hogy az erkölcs létezik a társadalmi érdekeken felül, elnéző és részvétteljes az emberi gyöngeségeket vagy magyarázatot keresni a lelkiismeret eltévedéseinek, ez még nem helybenhagyás, vagy közönyösség azokat illetőleg. S úgy hiszem, hogy némileg igazságtalan voltam Arvédé Barine iránt, midőn bölcselmét fennebb a Renanéhoz hasonlítottam, a ki egy minden illusioból kinőtt skeptikus, holott ezt Arvédé Barine-ről nem lehet mondani. Néha a forma, melyben ez utóbbi gondolatait kifejezi, félrevezetheti a felületese olvasót és összetévesztetheti az ő eszméit a „Jézus élete“ kitűnő írójáéival. De e forma alatt, mely gyakran finom ironiával van teli, s mely vonz és lelkesít, megtaláljuk a szilárd alapját egy komoly lélek, egy egyenes szív erős meggyőződéseinek, kire nézve röviden szólva a szép, az igaz és jó élő valóságok; ki úgy gondolkozik, „hogy szomorú dolog arra gondolni, hogy annyi gondolkozó születik, él és meghal minden credora nézve e szavakkal: „van-e vagy nincs Isten? van-e vagy nincs lélek? az erkölcs létezik a társadalmi érdeken kívül? A haza nem egyéb előítéletnél? a szép és jó csak üres szavak? Semmit sem tudok és ez reám nézve közönyös.“ A tollat, melyből e szavak eredtek, bizonyára nem egy skeptikus szive és keze vezette, kinek minden közönyös. Ellenkezőleg Arvédé Barine-nál vegyülékét találjuk a naiv és gyermekes, s a tiszta hitnek, mely a végtelen lát-határáig terjeszkedik ki. Ott vannak például azok a szép és kedves lapok, melyekkel a „Contes de féés Japonais“ tanulmányát végzi. Mily megragadók a gyermekkor első benyomásaira és a hívő ember boldogságára való emlékezések s mily megkapó és tanulságos

„l'âme des fourmis“, melyben a legemelkedettebb, legtisztultabb és minden naiv elemtől ment hit nyilvánul. Ebből láthatni eme bevégzett író gondolatainak emelkedettségét és érzelmeinek terjedtségét.

Fennebb azt mondtam, hogy egy okos olvasó könnyen felfedezheti azokat a jeleket, melyek arra mutatnak, hogy Arvédé Barine nő-író. Erre mutat mindenekelőtt az a báj, mely e tanulmányokon előmlik s az a nagy részvét, melyet a gyöngék iránt érez és ismét a nőkről való bizonyos megjegyzések, melyek azt mutatják, hogy a ki azokat írja, előtte a női szívnek nincsenek titkai.

Például Carlyle nevére minő megjegyzéseket tesz: „Az olvasók talán csodálkozni fognak, hogy egy értelmes nő mindazokat a kellemetlenségeket eltűrte abból a nagyravágyásból, hogy ő egy hires férfinak lehet neje. A nő olvasók azonban másképp fogják látni a dolgot. Azok gyanítják, hogy a kis „pacsirta“ szerelmes a férjbe; s értik a nő erejét és gyengeségét, stb.“ George Eliotról meg ezt írja: „Benne meg volt nemének minden gyengesége. Gyöngéd és nemes volt, lelkesülő és önfeláldozó, követelő s féltékeny és gyáva. Nagyravágyó lelke hálás volt a tiszteletért, melyet iránta tanusítottak, de nem neheztelt azokra, a kik ezt nem tették. Azonban a szerettetés szükségének érzetében volt nála valami olyas, mit csúf nőknél lehet tapasztalni; ez az egyetlen hibája, a mit nála feltudni lehet.“ Még idézhetnék többet is, de ezek is eléggé ismertetik az írot, kinek oly jellemzetes kifejezései vannak.

Ezekből láthatni stylusát, eredetiségét. Azonban ismertetésem nem lenne teljes, ha azt is hozzá nem adnám, hogy stylusa bámulatosan hajlékony és ruganyos, a legfinomabb és kifejezőbb árnyalatokban bővölködik. Néha úgy ir, hogy a comicust a legsajátságosabbban vegyíti be, hogy annál inkább megfoghatóvá tegye eredeti mély gondolatát. Ez a forma az olvasót talán sokkal inkább leköti, mint más. Például mikor Sainte-Thérèsenek azt a nézetét akarja megczáfolni, hogy mi nem vagyunk vétkesek rosz gondolataink miatt, azt mondja, hogy komolyabbnak kell lenni és lelkiismereti furdalást érezni, „hogy az ember ne adja magát az ördöggel társalgásnak, legyen az akár klasszikus ördög, akár a romlottság ördöge, mely mindenki szívében ott rejtőzködik.“ Világos azonban, hogy Arvédé Barinenál e tulajdonságok hibái is jelentkeznek. Gondolatainak eredetisége és hajlékonysága néha szélső kifejezésekbe viszi. Például mikor Krisztina svéd királynő zavart utolsó pillanatait beszéli el. A haldokló királynő egy nagyszerű, de nevetséges öltözetet csináltat, magára ölti és úgy találja, hogy jól áll. Vincent asszony ekkor azt teszi hozzá: „Isten felhuzhatta volna ekkor a függönyt és engedhette volna őt meghalni. A világ-igazgató azonban még három hónapi késedelmi időt adott, hogy képzelje ez a comedia talán folytatódni fog a más világon.“ Ez elég mesterkéltségszéd.

A miben Vincent asszony leginkább kitünik, az a jellemrajzok. Mindaz, a mit ezekben ír, igaz és szépen van írva. Alakjai teljes és élő alakok. Ott van például Sainte-Thérèse jellemrajza, mely annyira lelkes, annyira beszédes, annyira hű; ott a nagy Conde-i herczeg fiá-

nak oly színezett és erőteljes alakja, ott a porosz Frigyes Vilmos sötét, szomorú képe oly keretben, mely annál láthatóbbá teszi azt. Mindezek mesteri kézzel vannak írva és csak sajnálni tudom, hogy cikkem határa szűkebb, semhogy legalább egyet azok közül közölhetnék. Csupán Sainte-Thérèse jellemrajzából közlök néhány sort, a bevezetésből, hogy látni lehessen, mint ír Arvéd Barine. „Ahumada Thérèse teljesen jól alkotott nő volt s úgy járt, mint egy istennő. Volt benne a keleti szépségből; finom fehér bőre volt és könnyen pirult. Magas és értelmes homlok, sötét fekete haj s fekete, kerek, élénk, beszédes nevető szemek, melyek mindent mondanak, s melyeket két nagy szempilla fedett. Orra közönséges, kicsiny és kerek volt, szája kevésbé csinos, de fogai vakító fehérek s bal arczán három jegy, melyek csak növelték érdekességét“

Mindezek teljesen megfelelnek a valónak s Vincent asszony jól figyelte meg a kit rajzolni akart.

Fennebb említettem, hogy kevés olvasó ismeri Arvéd Barine igazi nevét. Azt csakugyan kevesen tudják, hogy ő az unokája egy híres írónőnek, ki e száz huszas éveiben nagy szerepet játszott az irodalomban, kinek munkái több kiadást értek s angol és német nyelvre is lefordítottak. E hasonlóan protestáns írónő nem más, mint Cottin asszony, született Ristand Sophie, a Claire d'Albe, Malvina, Matilde, Amelie de Mansfield, Elisabeth ou les Exiles de Liberie szerzője. Ez utóbbi a legtöbb idegen nyelvre le van fordítva. Egy azon korbéli kritikus Cottin asszonyról azt mondotta: „az ő művei a gazdag leirással tűnnek ki. Az ő leírásai egészen természetesek, nincs bennük keresettség. Ez teljesen igaz. 34 éves korában halt meg, sokkal hamarább, hogysem magát teljesen kiirhatta volna. Művein kétségtelenül meglátszik a kor befolyása, az ugynevezett sentimentalismus, mi azon kornak minden íróját jellemzi. Nem akarok összehasonlítást tenni közte és Vincent asszony között, és mégis van köztük bizonyos hasonlóság, a képzelet erejében és a leírás gazdagságában. A mire elég jelezniem itt A. Barinétól a „Memoires d'une femme Arabe.“ Különben a két írónő közt éppen oly nagy a különbség, mint a milyen a távolság az időben. Az általános ismeretekben való előhaladottság, nyelvek ismerete, történelmi intuíciók különböztetik meg Vincent asszonyt. Az előbbinek regényei, kivéve talán Elisabeth-et, rég elfeledve. Vincent asszony tanulmányainak nagyobb része megmarad, mert azok az életnek kifejezései. Hogyha a francia akadémia most másodszer tünteti ki jutalommal, ezzel a közönséget akarja biztatni A. Barine iratainak olvasására.

Vincent asszonynak első munkája 1878-ban közöltetett e címen: *L'oeuvre de Jesus-ouvrier*, mi nem egyéb, mint a katolikus munkás-egyleteknek történelme. E munka nagyon nevezetes; ebből kezdték megismerni az ellenforradalmi pártnak eme félelmetes szervezetét. Arvéd Barine nagy szolgálatot tett e munkájával hazájának. Az emberek kezdték figyelni azokra a veszélyekre, me-

lyek a francia tájsadalmat a római egyház részéről e szervezet által fenyegetik.

A „Portraits de femmes“-ből, melyet az akadémia megjutalmazott, különösen George Eliotot említem fel. Azok után, a miket a Bede Ádám híres szerzőjéről irtak Angliában, Franciaországban és más egyebütt, ugy tetszett, hogy róla, már nem lehet semmi újat és érdekeset mondani. De ez csalódás volt. Vincent asszony újra felvette e tárgyat és George Eliot életét megírta oly szempontból, melyből azt G. E. kívánta, „hogy a nevezetesebb emberek élete megírassék valamely czimen.“ És e czim: „megvilágítani azt a jelentőséget, melylyel ez egyéniség bevégezett élete kortársaira nézve birt.“ A nélkül, hogy e czélt egy perczig is szem elől tévessze, lépésről-lépésre kíséri George Eliot életét, megragadó felvonásokban. Mindenekelőtt ismerteti a családot, a melyben 1819-ben született s igazi neve: Mary-Ann Evans. A család tagjai nagyon eredeti egyéniségek s nem lehet csodálni, ha G. Eliot kissé excentricus volt. Már gyermekkorában lehetett észrevenni, hogy ő nem olyan lesz, mint más nők. Kora gyermekségétől irtózott mindattól, a mi rendes, szokásos, ugy a magaviseletben, mint az eszmékben, mi a családot nagyon szomorította. Aztán egy nevelő intézetbe adták, melyet főleg az anglikán-egyházhoz tartozó nők vezettek, mely egyházhoz tartozott az Evans-család is. Aztán egy más egyházhoz tartozó intézetbe ment s végül egy baptista nevelő intézetben végezte tanulását. Vallási meggyőződését is a szerint változtatta, mint a nevelő intézeteket. Mikor a szülői házhoz visszatért, vallásos buzgósággal élte, ugynevezett ima-összejöveteleket rendezett, melyek nagyon hatásosoknak látszottak. De ez a dicséretes buzgóság nem tartott sokáig. 1841-ben nemcsak szigoruan vallásos családjának, hanem barátainak megbotránkozására is már nem akart templomba menni. „Boszankodva kezdett beszélni fiatalkori hitéről. Young költőről írott cikkében egészen odáig ment, hogy így nyilatkozzék: „a mi erkölcsi haladásunk éppen olyan független a jövő életben való hittől, mint a gázok transformatioja a világok többségétől.“ Ekkor aztán a németországi bölcseslemhez fordult, és lefordította „Strauss Jézus életét“. Miután megszűnt a keresztény dogmákban hinni, azt kérdezte magától, ha elfogadhatja-e a társadalmi szokásokat. A felelet tagadó volt; ő társadalmi életének vezéréül a lelkiismeret inspiratióit vette, a nélkül, hogy gondolt volna arra, hogy lelkiismerete mindig inspirált lesz-e. A következmény megmutatta, hogy nagyon tévedett.

1851-ben a „Westminster Review“-nek lett a szerkesztője. Azok között az írók közt, a kikkel így ismeretségbe jött. egy kis embert talált, kiről A. Barine nagyon mulatságos rajtot ad. Bizonyos idő mulva azt vették észre, hogy ők egymást nem nélkülözhetik. Ez a kis ember Lewes*) volt, házasság és három gyermek atyja, ki feleségétől elváltan élt. Egy szép napon azt mondja G. Eliotnak, hogy menjen és éljen vele. Ez, miután megkérdezte lelkiismeretét és

*) Goethe életirója.

igenlő választ kapott, követte Lewes hívását. Ez szabad egyesülés volt, mit ő egészen komolyan tett s a miben nem látott semmi erkölcstelenséget sem. A lelkiismeret inspiratioja határozottan félrevezette. A megbotránkozás általános volt. Mindazon irodalmi dicsőség, mi azután jutott neki, bár emelte őt, de helyét sohase tudta a közvéleményben visszaszerezni. Különben Lewes-sal, ki 1878-ban halt meg, nagyon boldog volt. Őt rendkívül sajnálta és sokat siratta. — Másfél évvel később, 60 éves korában Cross-hoz, egy nála sokkal fiatalabb emberhez ment férjhez. Új boldogsága nem tarthatott soká; 1880. máj. 6-án keltek össze s még ugyanazon év december 22-én meghalt.

Ime röviden G. Eliot életének ismertetése. Hogyha itt a közök kitöltetnek azokkal a gazdag ékítésekkel, azokkal a társadalmi és vallásos életről való élénk leírásokkal, s főleg az értelmi és erkölcsi fejlődés világos felfogásával, melyekkel A. Barine jellemrajzát alkotta, akkor egy teljes s nagyon érdekes tanulmány áll előttünk s különösen figyelmet érdemelnek e tanulmány erkölcsi következtetései s mindenekelőtt az, hogy miután a kereszténységet elhagyta és hiába kereste a magaviseletnek egy szabályát, regényeiben kénytelen volt a régi moralhoz, a régi erényekhez és illedelemhez tartani magát. Lehet talán, hogy ő megbánta, hogy Lewest követte s így elvesztette a Lord Acton ítélete szerint is „az ő kora női között való első rangot.“

A. Barine jellemrajzát így végzi; „Ha azt keressük, mit ohajtott, hogy minden életrajz legyen annak a jelentőségnek feltüntetése, melylyel egy bevégzett élettapasztalat bir embertársainkra, egy nagyon is erkölcsi, az erényre nézve nagyon bátorító következtetésre jutunk. Az ő példája mutatja, hogy az ember mennyire csalódik, midőn azt képzei, hogy egyszerűsítheti, könnyítheti az életet, ama formákat elvetve, melyeket a társadalom okossága, vagy előítéletei állítottak fel. Ellenkezőleg, még nehezebbé teszi azáltal, hogy az okos emberekkel megutáltatja a felforgató törekvést és őket arra a következtetésre viszi, hogy legyenek bár heretikusok a moralban, mégis jobb a régi modort követni.“

Tovább menve a „Princesses et grandes Dames“ művében, melyet csak most adott ki, mindenik darab nagyon érdekes. De nekem leginkább „Marie de Mancini“ és a „Duchesse du Maine“ tetszenek.

Végül az „Essais et Fantaises“-ből különösen l'âme des fourmis, essai de psychologie animale emelem ki. E tanulmány Sir J. Lubbock, angol naturalista eme nevezetes munkája megjelenésekor iratott: „A hangyák, méhek és darázsok.“ E munkájában Sir J. Lubbock nem kisebb kérdéssel foglalkozik, mint azzal, hogy van-e az állatoknak lelke és azt tudományosan tárgyalja, észleletek és tapasztalások alapján. A kérdés, melyet feltesz, ez: az ember és állat közti különbség csupán fokozati különbség-e vagy pedig teljesen feltétlen? Világos, hogy a szerint, mint a felelet adatik, fog a dolgok arculatja változni, mert hogyha nincs más különbség, az ember ugyan mindig felsőbb lény marad, de nem az egyedűli, miután más

teremtényeknek is van lelkük. Sir J. Lubbock nézete, hogy a különbség csak fokozati. E következtetést mindenek felett a hangyák s azok munkái, értelme, okoskodása és szenvedélyei tanulmányozásából vonta. A tudós naturalista a „lelket“ szűkebb értelemben fogta fel, oly értelemben, mint a mit az „ösztön“ szó jelöl; de az ösztön, vagy ha úgy tetszik, a jelenségek emez összege, melyet nekünk a számitó, kis mértékben okoskodó, emlékező, gyűlölő és szerető állatok megfigyelése nyújt, legyen bár ez az ösztön, annyira kifejlődve, mint a hangyáknál, -- nem a lélek. Ezeket mondja el Vincent asszony tanulmányaiban részletesen. A hangyákat mindenekelőtt lakásuk készítésénél mutatja fel, hogy mily gonddal építenek, hogy helyüket biztosítsák más hangyák támadásaitól, mert a különböző fajok egymással mindig háboruban állanak. Az a mód, mely szerint élnek, mindenkinek külön szerepet jelöl meg, melyet mindenik pontosan be is tölt. Rabszolgaság is létezik a hangyáknál és mint az embernél, rossz hatása van. Azok a hangyák, melyeknek rabszolgáik vannak, később alkalmatlanná válnak a munkára, úgy, hogy később enni sem tudnak s gyakran megtörténik, hogy a szolgák, kik az eleséget gyűjtik, megeszik uraikat is. Mindez nagyon figyelemre-méltó, de a mi még inkább az, hogy a hangyáknak van néhány házi állatuk, melyeket ők nevelnek és gondoznak: az egyik, mely némely növény gyökerén él, a másik, mely a fák levelein.

A hangyák e levelészek tojásait házukba viszik és télen át gondozzák, tavasszal pedig, midőn e tojások kikelnek, mindkét fajt olyan eledellel táplálják, a mi nekik talál, és ebben sohasem hibáznak. A hangyák télire nagy gabonakészletet hordanak össze. Ma már tudják, hogy hogyan gondozzák a magvakat és hogyan akadályozzák meg azok kikelését. Alkalmas pillanatban elmetszik a gyökérszálat. A hangyáknak nyelvük is van, beszélnek jelekkel és érintésekkel, melyek bámulatosoknak látszanak. Be van bizonyítva, hogy a színeket meg tudják különböztetni, és e tekintetben még talán nagyobb tehetségük van, mint nekünk. Szaglásuk is kitünő. A különböző fajok egymás iránt engesztelhetetlen gyűlölettel viseltetnek, de egymás közt önfeláldozók is tudnak lenni. Sokat idézhetnék még a hangyák ösztönéről való észrevételekből, melyek Vincent asszony könyvében vannak felsorolva, de úgy vélem, nem szükséges. Csupán még Sir J. Lubbock záró következtetését jelzem, s Vincent asszonynak erre irt feletét, mert ez a felelet mindenekfelett fontos.

„E tényekkel szemben — mond Sir J. Lubbock — lehetetlen nem kérdezni, hogy a hangyák mely pontig nem tökélesített automaták, és mely ponttól öntudatos lények? Mikor látunk egy hangyabolyt, melynek ezer meg ezer szorgalmas lakója van, kik házakat csinálnak, alagutakat furnak, utakat készítenek, lakásukat védelmezik eledelükről gondoskodnak, kicsinyeiket étetik, házi állataikra gondot, viselnek, mindenik teljesíti kötelességét szorgalmasan és hiba nélkül, nehéző dolog megtagadni tőlük az értelmet és az észleletek, melyek tétettek, megerősíteni is látszanak azt a nézetet, hogy az ő észbeli

tehetségeik ugyanazon természetűek, mint az emberéi és hogy köztük és az emberek közt nincs más különbség, csak fokozati.“

Vincent asszony erre eredeti formában a következő jól gondolt, mély feleletet írta:

„E következtetés megtámadhatlan, hogyha a fokozat nagy különbségét, a mely minket egyedül választ el, nagyon is számba tartjuk. A hangyáknak vannak észbeli tehetségeik, melyeknek összege alkotja a lelket, csakhogy azt is tegyük hozzá, hogy kicsiny lelkük, testük nagyságához és physikai alkotásukhoz mért lelkük, a miénknek kicsinyített, kisebbitett képe, a *nimula et non animus*. Az ember és az állat rendkívüli távolságban állanak egymástól a lét lajtorjáján; a mit még tudni kellene, ha vajjon a távolság, mely elválaszt, megmérhető-e? Goethe, ki Darwinnak Németországban előfutára volt, mint Lamarck Franciaországban s kinek nem futotta el figyelmét, hogy az evolutio rendszerének következtetéseit levonja, az emberhez szólva ezt mondja:

„Freue dich, höchstes Geschöpf der Natur, du fühltest dich fähig,
 „Ihr den höchsten Gedanken, zu dem sie schaffend sich aufschwang,
 „N a c h z u d e n k e n

Nachdenken, a természet gondolatát utángondolni, itt van a különbség, itt csak és nem egyebütt; de ennyi elég. A meddig valaki megmutatja, hogy a hangya fölfogja a világegyetem törvényeit, jól vagy rosszul... a Goethe által annyira dicsőített legfelsőbb teremtmény és más teremtmények között, kik az evolutio által következéleg fognak felemelkedni, az áthidalhatatlan távolság állani fog. Hiszi-e maga Sir J. Lubbock, hogy millió esztendőket engedve, hogy minket utolérjenek, eljutnak az ő érdekes plebejusai valaha oda, hogy az ő picziny lábacskaikat az elválasztó árok határára tegyék, a *n a c h d e n k e n - r e*, ha még oly kevés mértékben is? Nem gondolom, hogy higye.“

Még hátra volna, hogy szóljak a „*Coutes de Perrault*“ tanulmányáról, melyet az akadémia most koszoruzott meg, de ez még nem adatott ki.

Hogyha a fennebbiek által az olvasót meggyőzhettem *Arvède Barine* munkái érdekességéről és erkölcsi értékéről, célomat elértem.

CHARRUAUD.

AZ ANGOL ÉS AMERIKAI UNITÁRIUS TÁRSULATOK ÉVI KÖZGYÜLÉSEI.

A „Brit és Külföldi Unitárius Társulat“ f. évi május 28. és következő napjain tartotta meg ez évi közgyűlését. A gyűlés hangulata komoly és gyakorlati volt. Nemcsak Londonból, hanem a vidékről is nagy számmal jelentek meg. Az amerikai és magyar unitáriusok üdvözlő iratokat küldöttek, s az amerikai hitrokonok Allen Henrik személyében, ki előttünk is kedvesen ismert alak, képviseltették is magokat. Az évi beszédet Street lelkész tartotta, azt fejtegetve, hogy az unitárius társulattól és a szabadelvű keresztényektől mit vár a jelenkor. E követelményeket három kérdésben igyekezett megoldani; ugyanis: van-e Isten; van-e jövő élet; van-e olyan eszköz, mely által a mai romlott társadalmi élet javítható lenne. E kérdésekre megfelelt a maga nevében, és azok nevében, kik vele éreznek. A hatásos beszéd végeztével a társulat-pénztára javára gyűjtés volt, melynek eredménye 636 frt.

Az isteni tisztelet megtartása után Chatfeild elnök szép beszéddel nyitotta meg az ülést, először is üdvözölve Allen Henrik urat, az amerikai unitáriusok küldöttjét, az unitárius Review folyóirat érdemes szerkesztőjét. Elnök méltatta Allen ur érdemeit az unitáriusok érdekében kifejtett irodalmi munkásságáért, mire Allen ur találó szavakban válaszolt, kiemelve, hogy ő 35 év óta figyelemmel kíséri ez anya-országban levő unitáriusok működését, s az ő, valamint a honfitársai szívéhez nagyon közel áll az angol unitáriusok ügye. Ezután Ierson Henrik, a társulat ügybuzgó titkára tette meg évi jelentését. Az évi bevétel mintegy 30,000 frt volt, melyből belmissiora 25,000 frtot költöttek, külföldre pedig 3000-eren felül. Örvedetes jelenség az, hogy a társulat tagjainak száma 118 uj pártolóval szaporodott. A felolvasások, valamint az ugynevezett soire a legszebben sikerültek. Az évi gyűlés menete és lefolyása arról győzött meg minket, hogy hitrokonaink Angliában a szabvdelvű kereszténység érdekében hathatós munkásságot fejtenek ki.

Az „Amerikai Unitárius Társulat“ 65-ik évi közgyűlését f. évi. májas 27-től 29-ig bezárólag tartotta meg Bostonban. A gyűlés iránt igen nagy volt az érdeklődés. New-Yorkból—San-Franciscoig, Canadától--New-Orleansig terjedő területről mindenünnen voltak képviselők. Boston olyan az amerikai unitáriusoknak, mint az araboknak Mekka; s pünköst hete, mint a Mekkába való zarándokolás. Mindenki siet oda, hogy a kitünő szónoklatokat élvez-